International Journal of Academic Research and Development
ISSN: 2455-4197, Impact Factor: RJIF 5.22
www.newresearchjournal.com/academic
Volume 1; Issue 11; November 2016; Page No. 58-60

लोकशाहीत माहिती अधिकाराची उपयुक्तता

डॉ. लक्षटे रत्नाज र बाबुराव

विभाज प्रमुज व संशोध-न मार्जदर्शज पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख देगलूर महाविद्यालय, देगलूर.

प्रस्तावना

भारत हा एक विशाल लोकसंख्या व खंडप्राय देश आहे. या देशात लोकशाहीच्या यशस्वितेसाठी अनेक धोरणे व कार्यक्रमाची आखणी करण्यात आली. बदलत्या काळानुसार भारतीय लोकशाही परिपक्व व्हावी यासाठी आवश्यक बदल घटनादुरुस्तीतून करण्यात आले. अनेक राजकीय पजांचे सत्तांतरण आणि व्यवस्था परिवर्तन करणारे आंदोलने झाली. या आंदोलनाच्या वावटळीत भारतीय लोकशाहीचा पतंग स्थिर राहिला. शितयुध्दोत्तर काळातील आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा भारतीय लोज शाहीवर विपरित परिणाम होवू नयेत म्हणून एल.पी.जी.सह अनेक नवीन धोरण स्विकारण्यात आले. ज्यामुळे जगालाही लाजवेल अशा स्थितीत भारतीय लोकशाही आहे. ज्याला २०१४ च्या लोकसभा निवडणूकांच्या निकालांनी एक नवा आयाम दिला.

प्रस्तुत लेखात २००५ साली भारतीय संसदेने पारित केलेल्या माहिती अधिकाराची लोकशाहीला यशस्वी करण्यातील सार्थकता शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. कारण २००५ पूर्वी भारतात लोकशाही असूनही लोकांना शासकीय स्तरावरील कारभार आणि प्रशासनातील फेरफार याविषयी जाणून घेण्याचा अधिकार नव्हता. परिणामतः लोकशाहीत शासन व प्रशासनाला दिशा देण्याच्या अधिकारापासून लोक वंचित होते. या कायद्याने लोकांना राजकीय सहभागाची संधी दिली. राजकीय प्रशिक्षणाची सोय केली. राजकारण, शासन, प्रशासन स्तरावरील बदलांना जवळून पाहण्याची व त्यातील गोलमाल जनसामान्यांसमोर आणून त्यात परिवर्तन घडवण्यासाठी आपल्या कल्पना शक्तीला विकसित करण्याची संधी दिली. यामुळे २१ व्या शतकात भारतीय लोकशाही मजबूत होण्यासाठी जे धोरण व कायदे बनवले त्यातील माहिती अधिकार महत्वाचा आहे. माहिती अधिकाराने विकासाच्या प्रक्रियेतील माहितीचे महत्व सिध्द केले. त्याची उपयुक्तता सर्वसामान्यांना जाणवून दिली. यामुळे सर्वचजण माहिती संकलनातून स्वतःचे व्यक्तिमत्व सिध्द करण्याचा प्रयत्न करत आहेत.

२१ वे शतक हे माहिती तंत्रज्ञानाचे शतक आहे. या शतकात माहिती व तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात कमी कालावधीत प्रचंड प्रगती करणारे राष्ट्र म्हणून भारताची ओळख आहे. भारताच्या या प्रतिमेला राष्ट्रांतर्गत मजबूत व सक्षम करण्यासाठी २००५ ऑक्टोंबर मध्ये माहिती अधिकार कायदा पारित करण्यात आला. या कायद्यानुसार लोकशाही व्यवस्थेतील एका व्यक्तिजवळ शासनाचे धोरण नवीन आणि उपलब्ध कायद्याशी संबंधित माहिती मिळवण्याचा अधिकार येतो. ज्याचा प्रभाव प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्षरित्या स्पष्ट होतो. माहितीचा अधिकार मतदानाच्या अधिकाराशी जोडला आहे. लोकशाहीत मतदानाच्या माध्यमातून लोकांनी निवडलेले शासन कशा प्रकारे कार्य करते ते तपासण्याचा अधिकार व कर्तव्य या देशातील नागरिकांचे आहे. माहितीत एक प्रचंड शक्ती आहे. ज्यात देशातील राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व व्यावसायिक निर्णय असतात. जनसंचार व्यवस्था आणि माहितीचे एकत्रीकरण, विवरण आणि संकलनास नियंत्रित करण्याच्या विचार व प्रक्रियेतच माहिती असते. माहिती संपूर्ण आधुनिक जगताला विकासशील नवनवीन प्रवृत्ती व घटकांशी जोडणारी संयोजक म्हणून काम करते. जर आम्हाला बाजारातून एखादी वस्तू खरेदी किंवा विक्री करायची असेल तर त्या वस्तू विषयी माहिती असणे आवश्यक आहे. त्या वस्तूची गुणवत्ता, प्रमाण, उपयुक्तता आणि उत्पादन मूल्यांशी संबंधित माहिती ग्राहकाला ती वस्तू आपण खरेदी करावी का नाही याचा निर्णय घेण्यासाठी महत्वाची असते. माहिती अधिकार पारंपारिक विषय नाही. तो दैनंदिन जीवनाशी संबंधित आहे. जो व्यक्तीच्या कायदेशीर अधिकाराशी संबंधित आहे. नागरिकांना कांही अपवादात्मक विषय वगळता इतर सर्व विषयाची माहिती मिळवण्याचा अधिकार आहे. खालील तरतूद कांही बाबतीत माहिती मागवता येत नाही अशी तरतूद या ज ायद्यात आहे. भारताचे सार्वभौमत्व आणि अखंडत्वावर प्रतिकुल प्रभाव पाडणारी माहिती, मंत्रिमंडळाशी संबंधित कागदपत्रे, संसद आणि राज्य विधीमंडळाच्या विशेषाधिकाराचे हणन होणारी माहिती, जें द्र-राज्याचे परस्पर संबंधांना प्रभावित करणारी माहिती, शासकीय अधिकाऱ्याचे प्रबंधन आणि कार्यावर प्रतिकुल प्रभाव पाडणारी माहिती, वाणिज्य आणि व्यापाराच्या गोपनियतेशी संबंधित माहिती, सार्वजनिक सुरजा व व्यवस्थेवर प्रतिकुल प्रभाव पाडणारी माहिती.राज्यघटनेने आम्हास हा अधिकार दिल्यामुळे त्यास अधिक मजबूत, सुनिश्चित सहज बनवण्याची आवश्यकता आहे.

एक व्यक्ति, एक मत, एक मूल्य हा लोकशाहीचा समतेचा आधारभूत सिध्दांत आहे. सर्वांच्या विचार व हिताला समान महत्व दिले जावे. संपत्तीच्या आधारे कोणाला विशेष अधिकार लोकशाहीत देता येत नाहीत. लोकशाहीप्रधान देशात बरेच लोक अज्ञानी आणि अदूरदर्शी असतात की जे, सार्वजनिक धोरणांच्या निर्धारणात भाग घेण्यास अयोग्य असतात. जनतेला माहितीची निश्चितच गरज असते आणि त्याचा अर्थ समजण्यासाठी त्यांना वेळ आवश्यक पाहिजे. जेंव्हा गरज असते तेंव्हा ते आपली भूमिका जबाबदारी पुर्ण सक्षमपणे पार पाडतात. सर्वसाधारणपणे प्रत्येक शासन आपल्या अधिकार व कार्याविषयी गुप्तता बाळगत असते. शासनाचा जनसंपर्क विभाग व यंत्रणा खुप सशक्त असते. अशा स्थितीत माहिती तंत्रज्ञानाच्या साह्याने तपासणी करणे आणि माहितीचा प्रसार करण्याचे कार्य अधिक महत्वाचे आहे. जोपर्यंत जनतेला शासन काय करत आहे आणि जनतेकडे शासनाच्या भुमिकांना तपासण्याचे स्वतंत्र साधन नसते तोपर्यंत शासनास जनतेप्रती उत्तरदायी समजता येत नाही. प्रसार माध्यमांना कोणाच्याही वैयक्तिक जीवनात लक्ष देण्याचा अधिकार नाही. परंतू माहिती आणि जनकल्याणाच्या बाबी सर्वांपर्यंत पोहचवणे त्यांचे कर्तव्य आहे या सर्वांबाबत ज्ञान मिळवण्याचा जनतेला अधिकार आहे. आज शासनाचे कार्य अधिक व्यापक व गुंतागुंतीचे बनले आहे. अशा परिस्थितीत वर्तमानपत्राच्या स्वातंत्र्याची हमी देवून त्यांना आपले सुत्र गुप्त ठेवण्याचे स्वातंत्र्य देणे ठिक नाही. वर्तमान शासन आणि नौकरशाही आपल्या कामकाजास गुप्त ठेवतात. कारण चुका आणि दुर्वर्तनावर पडदा पडेल, त्रास होणार नाही. तसेच आम्हीच सर्वज्ञ व जाणकार असल्याचे मत यामागे असते. नौकरशाही व शासनातील या प्रवृत्तीला रोखण्यासाठी पारदर्शक शासन आणि माहिती मिळवण्याच्या स्वतंत्र अधिकारास कायद्याचे रुप द्यावे हा एकमेव पर्याय उरतो. माहिती मिळवण्याचे विधेयक, त्याचे सर्वोत्तम व्यवहाराचे मापदंड संयुक्त राज्य अमेरिका आणि स्वीडनने सांगितले. या कायद्याने संसद किंवा कायदेमंडळास कार्यकारी मंडळाची तपासणी व चौकशी करण्याचा

अधिकार दिला. माहितीच्या प्रसारणात अपवादाचे विषय कोणते याचा निर्णय शासन व न्यायालय करते.

पारदर्शक शासन माहिती मिळवण्याच्या अधिकारापेक्षा अधिक व्यापक आहे, शासनाच्या मंत्र्यांना सार्वजनिक चर्चेत आपल्या धोरणाचे समर्थन करण्यासाठी आमंत्रित करता येते. शासन धोरण निर्धारण आणि त्यांचे क्रियान्वयनात सार्वजनिक विचाराचा समावेश करण्यास कटिबध्द आहे. याचाही या कायद्यात समावेश आहे. सार्वजनिक विचारविनिमय म्हणजे चर्चा करण्यासाठीच्या वेळेची निश्चितता, कार्यप्रणाली, जाहिरात प्रकाशन व पर्यावरणावर पडणाऱ्या प्रभावाचे आकलन इत्यादींचा समावेश होतो. शासन इतरांचे विचार ऐकून घेण्यास तयार आहे आणि त्यांनी लोकांना गरजेनुसार माहिती उपलब्ध करुन द्यावी याचा समावेश पारदर्शकतेत होतो.

प्रत्येक शासन आपल्या धोरणांच्या बाजूने जनतेचे समर्थन मिळवण्याचा प्रयत्न करते. अधिकाधिक लोकांपर्यंत आपले म्हणणे पोहचवणे यासाठी वर्तमानपत्र, रेडिओ, दूरदर्शन, सोशल मिडीया इत्यादी साधनांचा वापर करते. यामुळे आजच्या समाजात या प्रसार माध्यमांचे महत्व वाढत आहे. लोकशाही शासनात माध्यमे फक्त शासनाच्या धोरणांचा प्रचार करत नसून इतरही अनेक काम करतात. ते शासनाच्या कार्याची उलटफेर तपासणी करतात, लोकांना माहिती पुरवितात आणि राजकीय विचारांच्या देवाणघेवाणीचे साधन बनतात. याशिवाय ते शासनापर्यंत लोकभावना पोहचवणे आणि सार्वजनिक दबाव टाकण्याचे माध्यम बनतात. लोकशाहीत मिळालेल्या माहितीचा अधिकार शासनाची पारदर्शकता वाढवतो. त्यांच्या मते शासकीय माहिती, कागदपत्रे सार्वजनिक स्वरुपात उपलब्ध व्हावीत.

माहिती अधिकार गोपनीयते विरुध्द पारदर्शक शासनाचे समर्थन करते. तसेच ते धोरणांच्या निर्मिती व क्रियान्वयनात लोकांची भागीदारी वाढवण्याची हमी देते. भ्रष्ट, अक्षम आजि म-नमा-नी शासजीय यंत्रजेस इमानदारी, सक्षम आणि जबाबदार बनवण्याचे ते एक महत्वाचे साधन आहे. लोकांनी लोकांसाठी चालवलेल्या शासनास संचलित व नियंत्रित करण्याची एक महत्वपूर्ण अट म्हणजे माहिती अधिकार. आमच्या देशात हा जायदा पास झाल्यापासून त्यावर चर्चा सुरु आहे. या चर्चेत प्रामुख्याने कायदेमंडळ, न्यायपालिका आणि मिडिया हेच विषय असतात. भारतीय राज्यघटना बोलण्याचा अणि अभिव्यक्त होण्याचा अधिकार देते पण माहितीचा नाही. लोकशाहीच्या हितासाठी कायदा करणाऱ्या न्यायपालिकेला आणि कायदेमंडळासारख्या संघटित संस्थांना माहिती अधिकार असावाच. परंतू या अधिकारापासून आम नागरिक वंचित आहे, त्यांचे काय ?

भारतासारख्या विशाल लोकसंख्या असणाऱ्या देशातील सर्वसामान्य लोकांना माहिती अधिकारा सारखा अधिकार देण्याची गरज आहे का ? जे अभ्यासक, विचारवंत आम नागरिकास हा अधिकार असावा याचे समर्थन करतात ते ही त्याची मर्यादा कायदेमंडळ, न्यायपालिका आणि मिडीया पर्यंतच मर्यादीत ठेवण्याचे समर्थन करतात. त्यांच्या विचारातून सर्वसामान्य नागरिक दूर आहे. देशाची अखंडता, अशांतता आणि परकीय शक्तीचा वाढती दखल या सारखे कारणे सांगून माहितीला गुप्त ठेवण्याचा तर्क देतात. ज्याप्रमाणे माहिती गुप्त ठेवण्यासाठी योग्य तर्क आहेत तसेच माहिती जाणण्याच्या समर्थनातही योग्य तर्क आहेत. सुशासनाच्या दृष्टीने माहिती अधिकार सर्वोत्तम पर्याय आहे. विशेषतः त्यांच्यासाठी जे शासनाच्या विविध योजनांमार्फत लाभान्वित होणारे असतात परंतु त्यांना मिळणारा वाटा कमी असतो ते जाणुन घेज्यासाठी हा अधिकार सहाय्यभुत होतो. मात्र या अधिकाराचे क्रियान्वयन करण्याच्या पध्दतीवर ते अधिक अवलंबून आहे. हा अधिकार इतर कायद्यापेक्षा वेगळा व अद्वितीय आहे. कारण तो नागरि समाज आणि प्रसार माध्यमांच्या अनेक वर्षाच्या संघर्षाचे प्रतिफल आहे. या कायद्याचा मसुदा नागरी समाजाच्या सहकार्यानेच बनवण्यात आला, शासनामार्फत नाही. लोकांच्या इच्छेला राजकीय व्यवस्था आणि न्यायपालिकेपर्यंत पोहचवणे आणि कायदे निर्माण प्रक्रियेचा भाग बनवण्यात लोकमताची भूमिका महत्वपूर्ण असते हे या कायद्याने अधिक दृढ व स्पष्ट केले.

स्वातंत्र्यानंतर जवळपास पाच दशक या देशातील लोकांना शासकीय आणि बिगर शासकीय विभाग संस्थातील व्यक्तिगत व सार्वजनिक हिताशी संबंधित माहिती मिळवण्याचा अधिकार नव्हता. परंतू देशाच्या नागरिकांत वाढते राजकीय आधुनिकीकरण, राजकीय संस्कृती आणि सामाजिक चैतन्याने गोपनीय व भ्रष्ट शासन आणि प्रशासनास आव्हान दिले. परिणामतः प्रदिर्घ सामाजिक संघर्षानंतर माहिती अधिकार अधिनियम २००५ लागू झाला. या कायद्याने तात्काळ आपला प्रयोग व प्रभाव दाजावज्यास प्रारंभ जे ला. माजील ११ वर्षांत समाजासमोर अनेक आश्चर्यकारक घोटाळे आणि भ्रष्टाचाराची वाढती व अनियंत्रीत श्रृंखला स्पष्ट झाली.

माहिती अधिकाराने भ्रष्टाचारास नष्ट करुन सुशासन व चांगली व्यवस्था स्थापित करण्यात आली सार्थकता स्पष्ट केली. या कायद्याप्रतीची जागरुकता सर्वसामान्य लोकांत वाढत आहे. प्रत्येक सार्वजनिक व शासकीय संस्थांच्या कार्यप्रणालीत पारदर्शकता आणि जबाबदारीचे संवर्धन करण्यासाठी एक केंद्रीय माहिती आयोग आणि राज्य माहिती आयोगाचे गठन करणे आणि त्यांच्याशी संबंधीत विषयांची व्यवस्था या कायद्यात करण्यात आली. लोकशाहीत नागरिकांची सुजाणता आणि माहितीची पारदर्शकता आवश्यक आहे. जी शासनाची कार्यप्रणाली, भ्रष्टाचाराचे निवारण आणि शासन-प्रशासनास जनतेप्रति जबाबदार बनवण्यासाठी महत्वपूर्ण आहे. नागरिकांना माहिती अधिकार देवून व्यावहारिक शासन पध्दतीची स्थापना करण्यात आली. माहिती लोकांसाठी महत्वाची असते. माहितीवर कोणता विभाग किंवा व्यक्तिचे विशेष प्रभुत्व नसते. कारण माहितीला जनतेकडूनच एकत्रित केले जाते. याचा अर्थ प्रत्येक -नाजरिजाला शासजीय जार्यप्रजाली, -निर्जय, धोरण आणि शासनाकडून आर्थिक सहकार्य मिळवणाऱ्या बिगर शासकीय संघटनाकडे असलेली माहिती मागणे व मिळवण्याबाबत अधिकार आहे. अशा प्रकारे माहिती अधिकारा अंतर्गत सर्व भारतीयांना कोणताही भेदभाव न करता माहिती मिळू शकते. या कायद्यानुसार प्रत्येक नागरिक कोणत्याही विभागाकडून योग्य ती माहिती मिळवू शकते.

वर्तमान भारतीय समाजकारण, राजकारण व अर्थकारणाकडे नजर टाकता माहिती अधिकाराची अधिक प्रासंगिकता स्पष्ट होते. देशात सातत्याने भ्रष्टाचार वाढत आहे. लोकांत जागरुकतेचे प्रमाण वाढत आहे. साधारणतः या कायद्यापूर्वी सार्वजनिक व शासकीय कार्यालयात व कार्यक्रमाची माहिती गुप्त ठेवली जात असत. परंतु लोकशाहीत लोकच स्वतः शासन निर्माण करतात तेंव्हा अधिक पारदर्शकतेची आवश्यकता आहे. माहिती अधिकार आमच्या लोकशाहीला अधिक परिपक्व होण्याच्या प्रक्रियेस गतिमान करण्याच्या दिशेतील एक प्रमुख साधन आहे. या कायद्याने शासन आणि जनता संबंधात सुधारणा केली. लोकांची काळजी करणारा एक मित्र म्हणून हा कायदा पुढे आला. परंतू या कायद्यात बदलत्या परिस्थितीनूसार अनेक सुधारणा करणे आवश्यक आहे. कारण या कायद्याचा मागील ११ वर्षात लोकांनी ज्या पध्दतीने वापर केला आहे ते पाहता लोक या कायद्याकडे हप्ता वसुलीचे शासनाने दिलेले शासकीय साधन म्हणून बघतात. विविध शासजीय व प्रशासजीय कार्यालयात अधिकाऱ्यांना त्यांच्या कामापासून इतर अनावश्यक कामाकडे वळवण्याचा प्रयतन या कायद्याने केला. अनावश्यक भार वाढवला मुख्य काम बाजूला ठेऊन अधिकाऱ्याचा वेळ माहिती देणे यातच जातो. विकास व प्रशिक्षणाचे काम पुढे जात नाही. दफ्तर दिरंगाई वाढते. अधिकाऱ्यांचा मानसीक ताण वाढतो. या ताण तणावामुळे त्याचे लक्ष कामात लागत नाही.

लोकशाही प्रक्रियेत या कायद्याने भ्रष्टाचाराचे नवे कुरण तयार केले. भ्रष्टाचार करणारे हात वाढवले. प्रशासनाची दिशा विकासात्मक असावी की ऱ्हासात्मक यास दिशा देताना हा कायदा प्रभावी पडला. अनेक पत्रकार व इलेक्ट्रानिक प्रसार माध्यमांच्या प्रतिनिधीसाठी तर हा कायदा एक पर्वणीच ठरला. कारण या कायद्याने त्यांची दुकानदारी थाटली. यात जरी सत्यता असली तरी हा कायदा आज लोकशाहीच्या संरक्षणातील मैलाचा दगड बनला. या कायद्याने लोकांना अनेक बाबी

शिकवल्या राजकीय-सामाजिक व आर्थिक प्रशिक्षण एका झटक्यात दिले. परिवर्तनाच्या दिशेने जाणाऱ्या सामाजिक चळवळीतील कार्यकर्त्यांसाठी तर हा कायदा संरक्षक कवच बनला. या कायद्यानेच अराज्यीय घटकांची पाळेमुळे या देशात मजबुत केली. तसेच स्वातंत्र्यानंतरच्या पन्नास ते साठ वर्षात या देशातील शासनकर्त्यांने काय काय केले याचे चित्र लोकांसमोर प्रदर्शित होवू लागले. माहिती अधिकाराने व्यवस्थेवरील ताण वाढवला. जलद न्यायदानात जनहित याचिकाचे प्रमाण वाढले. न्यायव्यवस्था आणि माहिती अधिकार एकत्रीत होवून लोकशाहीचे संरक्षण करत आहे. त्यांच्या या संरक्षणाच्या कार्यात आपण सहभागी होवून लोकशाहीचा डोलारा अधिक सुरक्षित करावा. एक नवा मार्गदर्शक व सर्व प्रश्नाने मुक्त असा सुजलाम सुफलाम भारत घडवण्याच्या दिशेने या देशातील प्रत्येक नागरिकांने माहिती अधिकाराची कास धरावी.

संदर्भ ग्रंथ

१. माहिती अधिकार-य.दि.फडके, अक्षर पब्लिकेशन्स.
२. सुचना का अधिकार अपेक्षाएँ और चुनौतियाँ - प्रो.रमेश जैन, नाथुलाल गुरजर-सबलाईन पब्लिकेशन्स, जयपूर-२००६.
३. लोज प्रशास-ा-एम.लक्ष्मिकांत Tata MC grow hill Education Pvt. Ltd. New Delhi.
४. विचारमंथन महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेची संशोध-ा पत्रिज ा-संपादक प्रा.अशोक नाईकवाडे-२००५
५. The Indian Journal of Political Science January-March-2013, Editor Madhurendra Kumar.
६. भारताच्या संसदीय लोकशाहीची अग्निपरिक्षा-लेजज माधव जोडबोले-अनुवाद सुजाता गोडबोले राजहंस प्रकाशन पुणे-२०१२.